

HERMENEVS

1^e JAARGANG, AFL. 5 — 15 JANUARI 1929

Kinderen die tragedies opvoeren?

„Indien je athleet wilt worden”, zegt Epictetus, „bedenk dan vooraf wel wat je zult moeten doorstaan, hoeveel dwang, hoeveel ontberingen en pijnlijke oefeningen men je zal opleggen, dat alles met de kans om ten slotte in de kampstrijd te worden overwonnen. Heb-je dat alles wel overwogen, ga eerst dan, als je er lust in hebt, in training. Anders zal je doen als de kinderen, die van 't ene spelletje in 't andere vallen.” Of met 's mans eigen woorden : Εἰ δὲ μή, ὡς τὰ παῖδια ἀναστραφήσῃ, ἂ νῦν μὲν παλαιστὰς παίζει, νῦν δὲ μονομάχους, νῦν δὲ σαλπίζει, εἴτα τραγωδεῖ.¹

Hij spreekt dus van kinderen, die „nu eens worstelaartje spelen, dan weer gladiator-tje, nu eens op de trompet blazen, dan weer” ja, hoe moeten we dat laatste woord τραγωδεῖ opvatten ? Alle vertalingen die ik geraadpleegd heb — een vijftal van de honderden die er in verschillende talen van bestaan — geven het weer met: *tragoedias repraesentant, récitent des vers tragiques, voeren een drama op, spelen toneel, schauspielern*. Deze twee laatste vertalingen zijn te vrij, want τραγωδεῖν heeft nooit de algemene betekenis „toneelspelen” ; de overige zouden goed zijn, indien Epictetus klassiek Grieks had gebruikt en niet de Koine van zijn tijd, en wel een die dicht stond bij de gesproken taal. Von Wilamowitz noemt die zelfs, met enige overdrijving, „die plebejische Sprache des täglichen Lebens”. Als wij ons dus niet tevreden stellen met die „tragedies opvoerende” of „hoogdravende, bombastiese taal sprekende” kinderen (dat zijn de beide klassieke betekenissen van τραγωδεῖν), dienen wij hulp te zoeken bij het Nieuwgrieks, dat woord opvattende in de zin die alle Neograeci er aan hechten : de vorm van het Grieks die in de eerste eeuwen van onze jaartelling ontstond en, natuurlijk in de loop der eeuwen sterk gewijzigd, nog heden in Hellas wordt gehoord. Doen wij dit, dan moeten wij denken aan de woorden τραγουδῶ, „zingen” en τραγούδι, „een liedje”

¹ Epictetus, *Enchiridion* (ed. Schenkl), c. XXIX, 3. Dit caput komt letterlijk overeen met *Diatribae*, III, 15.

speciaal een „volkslied” ; wij zullen dan niet aarzelen om te vertalen : „die nu eens op de trompet blazen, dan weer een liedje zingen”.

Wie in bijzonderheden wil weten hoe de klassieke betekenis plaats heeft gemaakt voor de hedendaagse, kan dat vinden in het zeer uitvoerige en zeer stevig gedokumenteerde betoog dat S. Menardos heeft geleverd in een bijdrage tot een erebundel, aangeboden aan zijn, en aller Neograeci, leermeester G.N. Hatzidakis.¹ Daar men echter dit in het Grieks geschreven stuk wel heel moeilijk in ons land onder de ogen kan krijgen, wil ik de inhoud er van hier zo beknopt mogelijk mededelen.

Τραγῶδῶ heeft, na 't verval van het klassieke treurspel, eerst de betekenis gekregen van „een koorlied zingen”, los van het treurspel zelf, dan, als er naast mannelijke ook vrouwelijke τραγῶδοί vermeld worden, die van „een lied zingen”. Gelijk Epictetus, gebruikt Plutarchus² het woord in die zin, wanneer hij Eumenes in drift laat zeggen dat „het maar 't beste was de wapens neer te smijten en fluit te spelen of te zingen” (ὡς αὐλεῖν εἶη κράτιστον ἢ τραγῶδεῖν τὰ ὄπλα ῥίψαντας ἐκ τῶν χειρῶν ; Plut. *Eumenes*, c. 2).³ Een ongunstige betekenis heeft daar het woord nog niet, maar wel een zeer gemeenzame, absoluut niet tragiese of hoogdravende.

Dat zou anders worden na de zegepraal der Kerk. De grote kerkvaders der IVe eeuw verzetten zich heftig tegen de wereldlike, al te vaak zedeloze en bijna steeds erotiese liederen die τραγῶδοί en μῦμοι van beiderlei kunne te horen gaven ; zij veroordelen het τραγῶδεῖν en de τραγῶδίας, die de daemonen aanlokken, en stellen er tegenover de ψαλμούς en het ψάλλειν, die ze verdrijven.

Als in 1204 de Franken, onterende wat voor de Grieken het heiligst was, een vrouw van slechte zeden in de Aja Sophia toelaten, heet het (bij Nicetas Acominatus, ed. Bonn., blz. 759, 9 ; vgl. blz. 389, 11) dat zij bij de troon van de Patriarch „τραγῶδεῖ καὶ

¹ Ἀφίωμα εἰς. Ν. Χατζιδάκιον, Athene, 1921, 4°, blz. 15—32.

² Menardos haalt nog plaatsen uit Strabo, Diodorus Siculus, Plutarchus en — dus later — Philostratus aan waaruit de evolutie blijkt; τραγῶδία wordt gesteld tegenover καθαρωδία.

³ De Latijnse vertalingen plegen hier en op overeenkomstige plaatsen 't woord weer te geven met „tragoedias repraesentare” of „tragoedias agere”. 't Lexicon van Sophoclis vermeldt echter τραγῶδία = *song*, en dat van Liddell en Scott noteert de jongere betekenis van τραγῶδεῖν, maar haalt alleen plaatsen uit de IVe eeuw en later aan. 't Artikel in *Thesaurus* is verward.

ὀρχεῖται”, wel een bewijs dat het woord voor die schrijver één slechte klank had. En ’t is geen wonder dat de onbekende auteur (uit de XIe of XIIe eeuw) van het treurspel *Christus patiens*, hoewel dat voor een groot deel samengesteld is uit centones van de klassieke tragedie, zijn werk niet τραγωδία maar δρᾶμα noemde.

Volgens Menardos is het misschien aan ’t bekend worden met de vrijere opvattingen der Romaanse poëzie toe te schrijven dat de pejoratieve betekenis van het woord niet overheersend werd. Toch bleef τραγωδεῖν in de mond van het volk nooit anders dan een *werelds lied zingen* (niet een klaaglied of lijkzang, dat heet μοιρολόγι); het substantief dat men van τραγωδῶ (geworden tot τραγουδῶ¹) heeft gevormd, τραγούδι, is meer in ’t bijzonder de benaming gebleven van het *volkslied*.

Wie het conservatisme en de archaeomanie van het in Griekenland geschreven woord kent, zal er zich niet over verbazen dat door alle eeuwen heen tot op den dag van heden, τραγωδεῖν en τραγωδία ook aangetroffen worden in de klassieke betekenis. Oud en nieuw staan in Hellas naast en door elkaar. Daarom blijft alle kennis van het Nieuwgrieks die niet gepaard gaat met behoorlijke studie van het klassieke Grieks, hoogst fragmentarisch, en alleen voldoende voor prakties gebruik zonder begeerte naar goed begrijpen van wat geschreven wordt en door hoger ontwikkelden menigmaal wordt gezegd. Maar evenmin kan men het Nieuwgrieks, ook in zijn tegenwoordige gedaante, zonder schade verwaarlozen bij de lektuur van schrijvers uit de overgangstijd, en natuurlijk nog veel minder bij het lezen van Byzantijnse geschriften. Van het nut dat ’t nieuwe kan opleveren voor ’t recht begrip van het oude, bedoelt het bovenstaande een voorbeeld te geven.

Leiden.

D. C. HESSELING.

¹ Menardos schrijft die wijziging toe aan de invloed van de δ. Zeker zal daarbij ’t ontbreken van ’t aksent op de tweede lettergreep van het werkwoord bijgedragen hebben tot het geslotener worden van de klinker.

Het tempelgebied in 't Altbachdal te Trier

„Ein germanisches Delphi an der Mosel”, roemen reeds enthousiasten, en ik denk er niet aan hun hooggestemde geestdrift te dempen door te gaan tomen aan de rechtmatigheid van dezen „Ruhmestitel” ; genoeg, dat de ernstige werkers aan de opgravingen en aan 't Provinzialmuseum te Trier, met wie ik het voorrecht had kennis te maken, zonder ophef spraken van de reeds bereikte resultaten en veeleer vervuld schenen van de bergen werk, die zij nog te verzetten hadden.

Maar hoe 't ook zij, ieder, die onder de deskundige en geduldige leiding van een der tempelontdekkers ter plaatse „geführt“ is, zal moeten erkennen, dat hier inderdaad stof tot roemen is.

Fervet opus : behoedzaam telkens de spa in den grond gestoken, de uitgegraven aarde weggereden, kistwerk aangebracht om verzakkingen te voorkomen, gevonden steenlagen schoon geborsteld, opmetingen gedaan, photo's genomen, maquettes geknutseld.

Den afgelopen zomer, toen 't bedrijf op vollen gang was, waren er 180 man werkzaam, voor opgravingswerk een bijzonder hoog aantal. Neem daarbij in aanmerking, dat 't geheele tempelgebied naar schatting ongeveer viermaal zoo groot is als dat van Delphi, en nog maar ten deele onderzocht is, dan mag veilig worden gezegd, dat hier een werk verricht wordt, dat een reis naar Trier loont, te meer omdat deze stad uit haar glorie-tijd van Caesaren-residentie nog genoeg heeft bewaard om een indruk te geven van den luister van het Imperium Romanum, althans voor wie zich de moeite getroost, behoorlijk zich voor te bereiden.¹ Daarbij komen nog de vele christelijke bouwwerken en gedenkwaardigheden, die de

¹ Hiertoe zijn aanbevelenswaardig :

Daniel Krencker, Das Römische Trier, Berlin, Deutscher Kunstverlag, 1923.

Prof. S. Loeschke-Rektor J. Koehler, Trier und Umgebung, Trier, B. Fickter.

Prof. Kentenich, Trier. Seine Geschichte und Kunstschatze, Trier, Jacob Lintz.

Bovengenoemde werkjes, die elkaar als 't ware aanvullen, kosten per stuk 1 à 2 Mk. De sinds jaren uitverkochte Gids van 't Museum is nog niet in herdruk verschenen.

Verder de voortreffelijke door 't Provinzialmuseum bij Jacob Lintz uitgegeven Führungsblätter, ± M. 0.25 per stuk : Die Porta Nigra, Die Kaiserthermen. Die Barbarathermen, Das Amphitheater, Die römische Pracht-Villa von Nennig.

Tenslotte 't straks te noemen werk over 't Altbachdal.

bisschopsstad heeft aan te wijzen, en ten slotte een bijzondere sfeer van gemoedelijkheid en een omgeving, die ons, trage voeterders, met Catullus doet popelen: *Iam laeti studio pedes vigescunt.*¹

Maar wij zouden de opgravingen gaan zien. In twee richtingen gaat de belangstelling uit: het belangwekkende van een opgravingswerk in vol bedrijf te zien, waartoe voor ons betrekkelijk zoo nabij — 't is toch nog 8 uren sporens — hoogst zelden de gelegenheid bestaat; en dan, afgescheiden van het werk op zich zelf, de gedane vondsten, wier beteekenis, hoewel nog maar voorloopig vastgesteld, toch van dien aard is, dat de leider der opgravingen, Professor Siegfried Loeschke, 't raadzaam heeft geacht deze wereldkundig te maken in een duidelijk gestelde, typographisch welverzorgde en rijk-verluchte publicatie.²

Men is er dan in geslaagd de fundamenten en muurresten van ruim 30 tempeltjes of kapellen bloot te leggen, verder de overblijfselen van hoofdzakelijk voor ritueel gebruik bestemde waterleidingen en putten, van eenige woonhuizen, van ringmuren, en eindelijk van een theater.

Ontzettend heeft dit alles geleden onder de herhaalde stormen, die over het tempelgebied zijn heengevaren. Om van vroegere rampen niet te spreken, 't eerst zijn 't de Alemannen, die, na den val van de „limes”, in 260 't Imperium binnendringen en Trier zwaar bezoeken; dan zijn 't Treveri zelf, die in 337 — Trier is intusschen bisschopsstad geworden — in Christus' naam het heidensche tempelgebied verwoesten; Romeinsche woonhuizen verrijzen op de bouwvallen der heiligdommen, om later weer plaats te maken voor Frankische woningen, die op hun beurt ook weer verdwijnen, totdat ten slofte het geheele terrein is herschapen tot zijn oorspronkelijk aanschijn: groenland. Maar de na Rome's val sterk ingekrompen stad begint na tal van eeuwen zich weer uit te zetten en eischt nieuwe bouwterreinen en verkeerswegen. Zoo werd in 1924 een wegproject de gelukkige aanleiding tot 't vinden van ons tempelgebied.

Hoe grondig ook de heidensche goden zijn uitgerooid, er is in en bij de opgegraven kapellen genoeg gevonden, dat niet alleen ons in staat stelt een reconstructie der tempeltjes te ontwerpen, maar

¹ Cat. 46. Nu schieten mijne voeten, blij van reislust, kracht.

² Die Erforschung des Tempelbezirkes im Altbachtale zu Trier. Berlin 1928, Ernst Siegfried Mittler und Sohn. M. 3.—

tevens onze kennis van de inheemsche goden der Treveri verrijkt. Over deze goden dan wil ik enkele bijzonderheden meedeelen.

In hooge eere stonden de z.g.n. matronae, moederlijke godinnen van zegen en voorspoed in gezin en boerenbedrijf. Voor een der kapellen is een cultusbeeld gevonden : de godin, gezeten in een leunstoel, een met vruchten gevulde spanen mand op haar schoot. Onder meer dan één naam werden deze moedergodinnen vereerd. Zoo hebben de opgravingen weer een nieuwen naam tot ons gebracht. DEAE AVETAE ADFINES luidt een opschrift. In deze Aveta-kapel zijn vele aarden beeldjes gevonden, door geloovigen aan de moedergodin gewijd. Zij stellen de godin voor gezeten, met een klein dier op schoot, vermoedelijk een hondje, of ook wel staande met een bakerkindje in de armen.

Caesar weet ons te vertellen (B. G. II 24, V 3.), dat de Treveri kranige ruiters en paardenfokkers waren. Geen wonder dus, dat de moedergodin ook als paardengodin, Epona, werd vereerd. In een aan haar gewijde kapel is een relief gevonden, dat Epona voorstelt rijdend op een merrie, zijlings te paard gezeten, de mand met vruchten ophoudend in de rechterhand.

Een tot nu toe ons onbekend gebleven god is de in 't Altbachterrein gevonden Deus Vertumnus sive *Pisintos*. Een wijaltaar vertoont tusschen een offermes en een offerfakkel 't opschrift

DEO
VERTVMNO
SIVE
PISINTO
C. FRVENDVS
V. S. L. M.¹

Dus een inheemsche god Pisintos, gelijk gesteld met den ons reeds bekenden Etruscischen god Vertumnus. Dat hij met bloedige offers werd geëerd, bewijzen de ramskop op 't altaar en de als akroteriën aangebrachte menschenhoofden.

De god der geneeskragtige bronnen was Apollo-Grannus. Een relief laat hem zien leunend op een driehoek, in de neerhangende rechterhand een kruik houdend, waaruit water stroomt.

¹ *Votum solvit lubens merito*. Dus : Caius Fruendus heeft tegenover den god Vertumnus of te wel Pisintos volgaarne zijn gelofte ingelost, want de god had 't aan hem verdiend.

Ook de handelsgod had zijn heiligdom. Deus Mercurius Peregrinorum noemt hem het opschrift in zijn kapel, terwijl een voor de zelfde kapel gevonden opschrift als schenker van een wijaltaar een marinier van de Rijnvloot vermeldt, die te Trier 't beroep van bierhandelaar uitoefende : Miles classis Germanicae Domitianae (dus eind 1ste eeuw) negotiator cervesarius.

De inheemsche naam voor dezen Mercurius is Esus.

Weer een andere kapel is gewijd aan den stroomgod, het bevruchtende, manlijke element in de natuur. Ook hier is een cultusbeeld gevonden : de god in de gedaante van een stier, tusschen wiens voorpooten een man ligt, terwijl aan de linkerzijde een vrouw stond, die, evenals de kop van den stier en 't hoofd van den man, grootendeels eraf geslagen is. Het ooderstel vertoont in relief visschen.

Ten slofte het Mithraeum. In een vleugel van een particulier woonhuis is een heiligdom voor den Perzischen lichtgod Mithras gebouwd. Blijkbaar bekleedde de heer des huizes, Martius Martialis, de waardigheid van „pater” bij den Mithrasdienst en heeft hij in zijn eigen huis, op zijn eigen grond (in suo) zijn god bediend. Twee altaaropschriften wijzen hierop:

D(eo) I(nvicto) M(ithrae)		D(eo) I(nvicto) S(oli)
MARTIVS		MARTIVS
MARTIA	en	MARTIA
LIS PATER		LIS PATER
IN SVO		IN SVO
POSVIT		POSVIT

Het cultusbeeld is niet bewaard gebleven, wel een relief, voorstellende de geboorte van 't Mithraskind, den Sol invictus, met wiens geboortedag die van 't Christuskind samenvalt. Uit de onvruchtbare rots springt 't kind te voorschijn, getooid met de Perzische muts, in zijn linkerhand een zonnebol: 't licht voor de wereld; de rechterhand grijpt naar den dierenriem, die de ruimte omsluit, waaruit 't kind te voorschijn komt. Aan den voet van den rotswand zit de raaf, die aan Mithras 't bevel zal overbrengen den wereldstier te offeren, opdat er een nieuwe, zondeloze wereld ontsta. Daarnaast de aardslang, die 't offerbloed zal drinken, en Mithras' trouwe hond, die voor hem den stier zal opsporen en hem zal bewaken.

Bij menig lezer zal de vraag rijzen, hoe wij ons 't ontstaan van

dit tempelgebied kunnen verklaren. Aangezien de stichting van Colonia Augusta Treveromm, 't Romeinsche Trier, omstreeks Christus' geboorte is te stellen, en de oudste kapellen best mogelijk reeds in 't begin van onze jaartelling zijn gebouwd, ligt 't vermoeden voor de hand, dat de Romeinsche regeering naar 't staatkundig en oeconomisch centrum van Moezel-Rijnland, dat Trier bedoelde te zijn, van heinde en ver inheemsche arbeidskrachten heeft getrokken en dat zij hun deze verhuizing heeft vergemakkelijkt door hen in de gelegenheid te stellen hun eigen goden te blijven eeren.

Duitsche geleerden meenen in de gedane vondsten een bevestiging te zien van Tacitus' (Germania 28) mededeeling : Treveri . . . circa adfectionem Germanicae originis ultro ambitiosi sunt: de Treveren zijn bovenmate trotsch dat zij aanspraak mogen maken op Germaanschen oorsprong.

In hoeverre deze uitspraak van Tacitus door de vondsten bevestigd wordt, waag ik niet te beslissen, maar wel durf ik dat te zeggen van een andere.

Wie deze Duitschers heeft gadeslagen in hun trouwhartigen en nauwgezetten arbeid, product van een gezond en onverwoestbaar arbeidsvermogen en een rustig vertrouwen in 't welslagen van hun werk, zal, wanneer hij 't Fransche troepenvertoon binnen Trier aanschouwt, en de tartende opschriften der tot Fransche kazernes ingerichte gebouwen leest, als Quartier de la Marne, Quartier de Verdun, onwillekeurig zich voor den geest halen het puntige woord, waarmee Tacitus de invicta Germania typeert: Tam diu Germania vincitur ¹.

A.

ΦΙΛΟΓΕΛΩΣ ²

Ioci Ciceronis

Cicero werd, behalve om andere eigenschappen, ook om zijn geestigheid in zijn omgeving bewonderd en . . . gevreesd. Shakespeare doelt daar wel op, als hij Casca laat antwoorden op een vraag van Cassius, of ook Cicero iets gezegd had, nadat Caesar de hem

¹ Tac. Germania 37 : Zoolang al is de wereld bezig Germanië te overwinnen.

² De redactie zal voor deze rubriek gaarne mededeeling ontvangen van geestige gezegden bij de klassieke schrijvers.

aangeboden kroon had geweigerd: „Ay, he spoke Greek. But those that understood him, smiled at one another, and shook their heads”. In de Oudheid was een liber iocularis, ook wel ioci Ciceronis genaamd, van hem bekend, dat, misschien helaas, voor ons verloren is gegaan. Doch enkele grappen zijn zóó beroemd geworden, dat zij de tijden hebben overleefd, en zelfs door meerdere schrijvers worden medegedeeld.

Dit is onder meer het geval met zijn opmerking over een consul van één dag. Caesar had in 45 v. Chr. zijn consulaat midden in het jaar neergelegd en voor de resterende drie maanden C. Trebonius en Q. Fabius Maximus doen benoemen. De laatste stierf op den laatsten dag van zijn consulaat, den 31^{en} December 45. Caesar, die zijn vrienden gaarne een eerebaantje gunde, liet toen onmiddellijk door de volks vergadering een nieuwen consul kiezen, die dus tot den 1 Januari 44 in functie zou blijven. Deze gelukkige was C. Caninius Rebilus. Cicero schreef over deze plechtigheid aan zijn vriend Curius (ad Fam. VII 30) en voegde er aan toe : „Ge kunt dus begrijpen dat tijdens het consulaat van Caninius niemand ontbeten heeft. Maar gelukkig ! een misdaad is er in dien tijd in het geheel niet gebeurd; want hij was zóó buitengewoon waakzaam, dat hij tijdens zijn geheele consulaat geen oog heeft toegedaan”.

Zijn humor is „een lach met een traan”. Want hij voegt er bij : „Het zal je wel lachwekkend schijnen. Je bent er echter niet bij geweest. Als je het gezien hadt, zou je je tranen niet hebben bedwongen”.

Plutarchus (Caesar cap. 58) vertelt een andere grap over hetzelfde geval. De menschen verdrongen zich natuurlijk, zegt hij, om den nieuwen consul geluk te wenschen en eer te bewijzen. Cicero wilde daar aan meedoen, maar spoorde zijn vrienden tot spoed aan. „Laten we ons haasten”, zeide hij, „anders is de kerel al weer consul-af”.

Andere grappen spelen in dienzelfden tijd. Caesar behandelde den senaat uit de hoogte. Besluiten werden in schijn door dat lichaam, in waarheid door hem zelf genomen. Cicero schertst er een beetje over in een brief aan Paetus (ad Fam. IX 15) : „Ik hoor, dat een senaatsbesluit in Armenië en Syrië is bekend gemaakt met de mededeeling dat ik zelf er vóór gestemd heb !, terwijl ik niet eens weet dat er over de kwestie, waarom het gaat, gesproken is. Je denkt natuurlijk, dat ik er een grap van maak, maar het is waar : onlangs

kreeg ik brieven van koningen ergens heel ver weg, om mij te bedanken dat ik er vóór had gestemd om hen tot koning uit te roepen ; ik laat nu nog staan dat ik van dit koningschap onkundig was ; maar ik wist niet eens dat de menschen bestonden !”

Hoe moet Cicero zijn neus hebben opgehaald voor de nieuwe, door Caesar benoemde senatoren, uit Gallië en andere provincies, die niet eens den weg wisten naar het raadhuis. Iemand had zijn voorspraak gevraagd voor een familielid, die graag senator wilde worden in Pompeji. „Dat is niet gemakkelijk”, schreef Cicero hem terug, „in Pompeji tenminste; in Rome kan hij het dadelijk worden”.

D. C.

Iets over boekhandel in het oude Griekenland

Voordat men den boekhandel kende, had in de oudheid de verspreiding van het boek op zeer eenvoudige wijze plaats. De schrijver maakte zelf afschriften van zijn werk en gaf deze aan vrienden, die in zijn werk belang stelden, of leende zijn handschrift uit, om anderen in de gelegenheid te stellen afschriften te maken. Deze afschriften konden weer aan anderen doorgegeven worden, die dan op hun beurt zich door afschrijven een exemplaar van het door hen begeerde werk verschafte. Op deze wijze verkreeg een boek reeds tamelijk groote bekendheid.

Een stap dichterbij den boekhandel zijn wij gekomen, wanneer een schrijver, om aan veler wensch te voldoen, een groot aantal afschriften laat maken en die tegen vergoeding aflevert ook buiten den kring van zijn vrienden.

Hiermede zijn wij echter nog niet gekomen op het terrein van den werkelijken boekhandel. Van boekhandel toch kan men eerst spreken, wanneer de vermenigvuldiging en verspreiding van boeken *als bedrijf* uitgeoefend wordt.

Het bestaan van een boekhandel in Griekenland, reeds in Athene's bloeitijd, is door vele geleerden in twijfel getrokken, m. i. ten onrechte. Het is een feit, dat het bezit van boeken in Plato's tijd volstrekt niet behoorde tot de zeldzaamste verschijnselen. Integendeel, wie ze niet kende, was geen man van opvoeding. Op verschillende

plaatsen bij Plato (op één daarvan kom ik straks nog terug) vinden wij rechtstreeks of zijdelings melding gemaakt van boeken. Het gebruik van boeken treft men in dien tijd in allerlei kringen aan; men leest zelfs van boeken over rhetorica, kookkunst, akkerbouw, geneeskunde, worstelen e. d.

Ook uitvoer van boeken behoort reeds in dien tijd volstrekt niet tot de zeldzaamheden. Men kan dit opmaken uit een plaats in Xenophon's *Anabasis* (VII, 5, 14) waar verteld wordt, dat te Salmydessos aan de Zwarte Zee, een voor de scheepvaart zeer gevaarlijk punt, temidden van andere overblijfselen van gestrande schepen ook „veel geschreven boeken” gevonden werden.

In verband met den boekhandel, waarvan wij dus het bestaan reeds in die tijden geenszins in twijfel hebben te trekken, komt natuurlijk de kwestie aangaande den prijs der boeken aan de orde; mocht het n.l. blijken, dat deze in verhouding tot de financieele draagkracht van het publiek abnormaal hoog geweest is, dan zou men hierin ongetwijfeld voor de ontwikkeling van den boekhandel een belemmerenden factor van ernstige beteekenis hebben te zien.

Door sommige geleerden wordt betwijfeld, of het mogelijk is over prijzen van boeken iets naders te weten te komen. Er zijn er, die zich ten opzichte hiervan zeer sceptisch uiten. Volgens anderen weer zou de prijs van boeken over het algemeen tamelijk hoog geweest zijn. Hierdoor zou dan ook de ontwikkeling van den boekhandel niet bevorderd zijn. Deze hooge verkoopprijs van boeken zou dan voornamelijk op rekening komen van het dure schrijfmateriaal. Ook uit het veelvuldig gebruik van ostraka in de oudheid heeft men willen afleiden, dat de papyrus duur was. Natuurlijk maakte men van zulke scherven als schrijfmateriaal vaak gebruik om de eenvoudige reden, dat dergelijk materiaal voor ieder gratis te verkrijgen was! Maar het is niet logisch, hieruit nu te concludeeren, dat papyrus duur was.

Voor de duurte van het schrijfmateriaal schijnt bovendien te pleiten een bekende inscriptie (te vinden in het *Corpus Inscriptio-num Atticarum* I 324) uit het jaar 407 v. Chr., die een officieele afrekening behelst aangaande den bouw van den tempel van Erechtheus in Athene. Onder de uitgaven worden 2 chartai (bladen papyrus) genoemd ter waarde van 2 drachmen en 4 obolen, een op het eerste gezicht aanzienlijk bedrag. Deze chartai komen dus per stuk op 1 drachme en 2 obolen. „Men ziet wel”, zeggen de geleerden,

die van meening zijn, dat de papyrusprijs zeer hoog was, „hoe duur een heele rol papyrus geweest moet zijn, wanneer de prijs van 1 blad reeds op ruim 1 drachme komt”.

Toch mag men m. i. uit deze inscriptie niet zulke ver-strekkende conclusies trekken. In de eerste plaats weten wij niets van de afmetingen en de lengte van deze chartai. Ten tweede is ons niets bekend aangaande de kwaliteit. De (voor dien tijd) inderdaad hooge prijs doet vermoeden, dat het materiaal van de allerbeste soort geweest is, zooals zelden in Griekenland voor gewoon gebruik ingevoerd werd (vgl. het papier bij ons in gebruik voor oorkonden e. d.). Aangezien wij dus zoowel wat afmetingen als wat kwaliteit van deze chartai betreft in het onzekere verkeer, schijnt het ons niet geoorloofd uit den prijs van deze speciale papyrusbladen eenige conclusie te trekken met betrekking tot den prijs van een geheel boek. In den oudsten tijd, voordat Aegypte open stond voor de Grieken, is de papyrus in Griekenland ongetwijfeld duur geweest, ook in lateren tijd, toen de fabricatie bijna keizerlijk monopolie geworden was. In de daartusschen liggende tijden echter geloof ik niet, ‘Sat de papyrus in Griekenland bijzonder duur geweest is. Men bedenke in hoe groote hoeveelheden de papyrus-plant in de Nijldelta groeide en op hoe eenvoudige wijze het schrijfmateriaal uit deze plant bereid werd.

Keeren wij nu terug tot den prijs van het *boek*. De opinie van die geleerden, die meenen, dat wij hieromtrent *niets* weten, kunnen wij niet deelen. Er zijn verschillende gegevens, die ons wel degelijk eenige aanwijzing geven.

Dat vooral grootere werken duur waren, schijnt te worden bevestigd door een mededeeling van Diogenes Laërtius, dat Plato alleen voor de drie boeken van Philolaus, die Dion voor hem kocht in Sicilië, toen hij van Dionysius een koninklijk geschenk van meer dan 80 talenten ontvangen had, 100 mina's betaald heeft. Ook Aristoteles betaalde voor de weinige boeken van Speusippus na diens dood 3 attische talenten. Dit zijn inderdaad enorm hooge prijzen. Uit deze berichten mag echter in geen geval afgeleid worden, dat de prijzen van boeken in het algemeen hoog waren. Het is immers zeer wel mogelijk, dat het hier ging om autographa, die uiteraard niet goedkoop waren.

Van zeer veel waarde is een plaats in Plato's Apologie (26 D), die zeer uiteenlopend verklaard is. Op de aanklacht van Meletos, dat

Socrates aan geen goden zou gelooven, de zon voor een steen zou houden e. d., vraagt Socrates verontwaardigd, of hij soms denkt, dat het Anaxagoras is, dien hij aanklaagt, en of hij de rechters voor zóó ongeletterd houdt, dat ze niet weten, dat dit theorieën van Anaxagoras zijn. En de jonge lieden zouden dus van hem een wijsheid leeren, die ze somtijds voor hoogstens één drachme uit de „orchestra” kunnen koopen om dan Socrates te bespotten, als hij het air aanneemt, alsof die wonderlijke stellingen van hem waren.

Velen brengen deze laatste woorden in verband met tooneelstukken, waarin leerstellingen van Anaxagoras voorkwamen, in het bijzonder met de stukken van Euripides, die bij het Atheensche publiek zeer geliefd waren. Socrates, die overigens zelden het theater bezocht, zou bij voorkeur opvoeringen van Euripides' stukken bijgewoond hebben. Wanneer men nu bedenkt, dat Euripides een leerling van Anaxagoras was, behoeft het geen verwondering te wekken, dat menigmaal toespelingen op de leerstellingen van dezen wijsgeer over het wezen van de godheid, over de zon en de maan, in de stukken van Euripides voorkwamen. Zulke meemngen konden dus de jonge menschen in het Dionysus-theater van tijd tot tijd, als het bijzonder duur was voor één drachme koopen, d. w. z. tegen betaling van het entree-geld aanhooren.

Tegen deze opvatting zijn verschillende gewichtige bezwaren in te brengen. In de eerste plaats dient opgemerkt, dat het entree-geld in Socrates' tijd niet meer dan 2 obolen bedroeg. Deze prijs werd ook sinds Pericles aan de burgers uit de staatskas vergoed. Ten tweede kan het toch niet anders dan een zeer gekunstelde en geforceerde interpretatie genoemd worden, hier te denken aan het koopen van filosofische wijsheid uit de stukken van Euripides, die in het theater voor hoogstens één drachme te zien waren.

Ten derde is in dit verband het gebruik van het woord „soms” bevreemdend. Opvoeringen (vooral van Euripides' stukken) hadden regelmatig plaats, wat zich toch moeilijk met „soms” laat rijmen.

O. i. is de interpretatie van de plaats, die haar in verband brengt met een te Athene in Socrates' tijd bestaanden boekhandel, de eenig juiste. Reeds het begin van de plaats wijst in die richting. Socrates vraagt zijn aanklager Meletos of hij zoo'n geringen dunk heeft van de rechters en meent, dat zij zóó ongeletterd zijn, dat zij niet zouden weten, dat de boeken van Anaxagoras vol staan met beweringen zooals nu aan hem toegeschreven worden. Uit deze

woorden blijkt duidelijk, dat er in Athene in Socrates' tijd reeds een lezend publiek was. Men behoeft zich dus niet te verwonderen, wanneer de onmiddellijk daarop volgende woorden ook betrekking hebben op den boekhandel. De plaats vormt één geheel: evenals in den eersten zin melding gemaakt wordt van boeken, is dit ook het geval in den tweeden.

Onder „orchestra” moet een gedeelte van de markt in Athene verstaan worden, dat zoo genoemd werd. Dit was dus de plaats van den boekhandel.

Uit de woorden „soms voor hoogstens één drachme” kan niet anders gelezen worden dan dat de gelegenheid om te koopen er niet altijd was, en dat de prijs varieerde tusschen een niet genoemd minimum en 1 drachme als maximum. Verder meenen wij in verband met de toevoeging „soms”, dat hier gedacht moet worden aan antiquarische exemplaren.

De prijs van 1 drachme is overigens volstrekt niet gering te noemen. Men mag maar niet zonder meer zeggen, dat 1 drachme gelijk staat met $\pm f 0.40$. In Athene kon men in Socrates' tijd voor 1 drachme veel meer koopen dan bij ons voor 40 centen! Als dus de prijs van 1 drachme voor een antiquarisch exemplaar niet te laag genoemd mag worden, kan ook de prijs van nieuwe exemplaren niet laag geweest zijn. Dit behoeft echter in geen geval een belemmering geweest te zijn voor den boekhandel. Men mag veilig aannemen, dat in Athene, een stad, die zich in de y eeuw v. Chr. in grooten bloei en welvaart mocht verheugen, de boekhandel ruimschoots reden van bestaan had, ook al waren de prijzen der boeken niet aan den lagen kant.

Van belang is ook een plaats in Aristophanes' komedie „Kikvorschen” (vs. 1109 vlgg.). Nadat de dichter Aeschylus en Euripides zelf het onderscheid tusschen hun werken heeft laten aangeven, wekt het koor de strijdende partijen op, nader in te gaan op de afzonderlijke deelen van de tragedie en die voor het publiek uitvoeriger te behandelen. Nu wordt er in de bovengenoemde plaats nadruk op gelegd, dat dit publiek tot oordeelen volkomen bevoegd is. Er is bij de toehoorders geen gebrek aan beschaving te vreezen, wat hinderlijk zou zijn voor een juiste beslissing. Neen, zij komen goed beslagen ten ijs, want „ieder heeft een boek en doet daaruit zijn kennis op”.

Het is niet mogelijk, aan de consequentie van deze regels te ontkomen. De dichter karakteriseert hier een nieuwen tijd, waarin

ieder de kunst van lezen verstaat en, al is het dan geen geheele bibliotheek, dan toch in ieder geval het een of ander boek in zijn bezit kan krijgen, zoodat men ook reeds in den schouwburg kan rekenen op een min of meer litterair gevormd publiek.

Het is niet te verwonderen, dat de attische komedie, die haar stof zoowel uit het publieke als uit het particuliere leven putte, ook van den boekhandel melding maakt. Verschillende malen treft men in de fragmenten van de dichters der z.g. oude komedie het woord „boekhandelaar” aan.

De komedie-dichter Nicophon noemt in zijn „Cheirogastores” (mensen, die met handenarbeid den kost verdienen) de boekhandelaars in gezelschap van fruit-, vijgen-, leer-, meelhandelaars e. a. Uit het feit dat Nicophon de boekhandelaars tegelijk vermeldt met andere handelaars, die hun standplaats in Athene op de markt hadden, is met vrij groote zekerheid af te leiden, dat ook de eerstgenoemden daar zulk een standplaats bezaten.

Op grond van het bovenbesprokene meenen wij te mogen constateeren, dat de boekhandel in de 5^e eeuw met de snelle ontwikkeling van de litteratuur gelijken tred gehouden heeft. Hoe grooter het aantal boeken en de kring der lezers werd, hoe meer behoefte er ontstond aan menschen, die zich bezig hielden met het copieeren van boeken op bestelling of met het doel ze te verkoopen aan belangstellenden.

De boekhandel is in de 5^e eeuw v. Chr. niet begonnen, maar heeft zich reeds ontwikkeld tot zulk een hoogte, dat de reflex van deze ontwikkeling nog valt op te merken in de schaarsche overblijfselen van de oude komedie.

Ten slotte zij hier nog opgemerkt, dat de verspreiding van het boek volstrekt niet uitsluitend ging langs den weg van den boekhandel. Men moet wel in het oog houden, dat niettegenstaande het bestaan van den boekhandel toch nog voor ieder de gelegenheid open stond, een afschrift naar een geleend exemplaar te vervaardigen of te verkoopen. Deze particuliere afschriften deden den boekhandel natuurlijk geduchte concurrentie aan. Niemand kon het recht opeischen *alleen* voor de uitgave van het een of andere werk te zorgen : zulk een recht werd namelijk door niemand erkend. Evenmin kende de oudheid een auteursrecht.

Een volgend maal iets over boekhandel bij de Romeinen.